

XORIJIY TILDA LEKSIKO SINONIMIK MEZONLAR

*Saydjanova Komila Davranovna – Toshkent Tibbiyot akademiyasi,
O‘zbek va xorijiy tillar kafedrasida o‘qituvchisi*

ANNOTATSIYA

Xorijiy tillarda tahlil qilinayotgan leksemalarning katta qismi – yuqori chastotali ma’nolari tarmoqlangan ko‘p ma’noli so‘zlarni, sifatlar bunday turdagi ish uchun boshqalardan farqli qiziqarli materialni namoyon qiladi, chunki “aynan mana shu sinf har bir tilning semantik tuzilishining o‘ziga xosligini, uning leksik-semantik tizimining farq qiluvchi o‘ziga xos xususiyatlarini tashkil qilishini, shuningdek ularning leksik-semantik tizimdagi semantik ahamiyati bilan, aks ettirilayotgan voqelikka aloqasining xarakteri bilan matniy namunasi va uning boshqa ierarxik aloqasidan tashqari ma’nosining tizimi xarakteristikasining kontekstga bog‘liqlik darajasiga, uning semantik (yoki leksik) hamda sintaktik valentliligiga yo‘riqni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: leksika, semantika, leksema, tiède, chaud, torride, brûlant, bouillant, ardent, incandestant, frais, frusquet, froid, frigide, refroidi, glacé, glacial, glaçant, tahlil, leksika-semantik tahlil, sinonimik munosabat, antonimiyaning lingvistik, minimal sintagmada.

ANNOTATION

This article is a large part of the lexemes analyzed in French – high-frequency meanings represent branched multi-meaning words, adjectives show an interesting material for such a type of work, different from others, since “it is this class that determines the specificity of the semantic structure of each language, the organization of distinctive features of its lexical-semantic system, as well as their semantic significance in the lexical-semantic system, with a textual example, includes guidance on its semantic (or lexical) as well as syntactic valency.

Key words: vocabulary, semantics, lexeme, tiède, chaud, torride, brûlant, bouillant, ardent, incandestant, frais, frusquet, froid, frigide, refroidi, glacé, glacial, glaçant, analysis, lexicon-semantic analysis, synonymic attitude, linguistic, minimum syntagma of antonymia.

Zamonaviy sinonimiya muammosining dolzarbligi eng avvalo bu kategoriyaning yetarli darajada o‘rganilmaganligi, umumiy sinonimik konsepsiyaning yo‘qligi bilan qo‘llab-quvvatlanadi. Lingvistlar bir yoqadan bosh chiqarib bir-biriga qo‘shilishadigan narsa – bu sinonimlarning til tizimidagi muhim rolini tan olishdir.¹ Vaholanki, muammoning eng ahamiyatli jihatlaridan sinonimni, sinonimlikni, tasnifning

¹Бироқ бу масалани ҳал қилишда айрим олимлар бутунлай қарама-қарши позицияни эгаллайдилар. Масалан, француз тилшуноси Ж.Дюбуа қуйидагини таъкидлайди: “La synonymie ... n’est pourtant pas indispensable à la langue. On pourrait très bien exprimer ce qu’on a à dire sans synonymes”. Яна қаранг: J.Dubois e.a. Dictionnaire de linguistique. P., Larousse, 1973, p.477. J.Lyons. Linguistique Générale. P., Larousse, 1970, p.345.

prinsiplarini, sinonimik qatorning tuzilishini, ma'noning nozik farqi" tushunchasini aniqlash kabi masalalar va boshqalar o'zining yechimini kutib turibdi.

Mavjud muammoning to'la tanqidiy tahlilini berishni o'z oldimizga vazifa qilib qo'ymay, sinonimlarni ajratib ko'rsatishning asosiy prinsiplarini qisqacha ta'riflab berishga va shu tarzda harorat idroki sifatlarining LSGlardagi sinonimik aloqalarini tadqiq qilishning dastlabki pozitsiyalarini aniqlashga harakat qilamiz.

Jumladan, sinonimiyaning tabiatiga bo'lgan mavjud qarashlarning xilma-xilligi quyidagi mezonlarga olib kelish mumkin.

1. So'z leksik ma'nosining umumiyligi mezoni.
2. Nominatsiyaning umumiyligi mezoni.
3. Bir-birini almashtira olish mezoni.
4. Tushunchaviy umumiylik mezoni.

Xorijiy tilning so'z leksik ma'nosining umumiyligi asosida sinonimiyani aniqlashga intilish mantiqiy va lingvistik kategoriyalarni chegaralash tendensiyasi bilan bog'liq. Asosiy mezonni tanlashdagi birdamlikka qaramay, uning tarafdorlari o'rtasida leksemalarni sinonimik qatorlarga konkret birlashtirishda har xil yondashuv kuzatiladi.

Sinonimik munosabatlarni sharhlashning ikkita usuli aniq yaqqol ko'rinadi:

1. Ma'nolarning yaqinligi yoki aynan o'xshashligi asosida.
2. Ma'nolarning bir xilligi asosida.

Sinonimik munosabatlarning birinchisi qadimgi yunon va rim falsafiy ta'limotlariga borib taqaladigan sinonimlarni an'anaviy tushunishni aks ettiradi.² Bu mezonning shartliligi shunchalik shubhasizki, hatto uni o'zlarining darsliklarida sinonimlarning ta'riflarida foydalanadigan mualliflar ham "noto'g'riligi" va "noaniqligi" haqida pisanda qilishga majburdirlar.³

Lekin hozirgi fransuz lingvistlari: Benak, Bayi, Bar, De Noter, Grevis va boshqalar sinonimlarning o'z sharhida ma'nolarning yaqinligi yoki aynan o'xshashligidan kelib chiqadilar. Ma'nolarning umumiyligiga asoslanib, S.Ullman⁴ o'z ta'rifini shakllantiradi. Buning ustiga "ma'no" (sens) unda so'zning ham tushunchaviy, ham affektiv ma'nosini qamrab oladi.⁵

Sinonimlarning semantik umumiyligini A.Mitteran, uni qo'llanilishning o'ziga xos xususiyatlari bilan to'ldirib, yanada kengroq tushunadi.⁶ Masalaning bunday

²Масалан, қаранг: Б.Н. Головин. Введение в языкознание. М.,1973, с.99; А.В. Калинин. Лексика русского языка. М.,1971, с.47; В.Н. Цыганова. Синонимический ряд (на материале глаголов современного русского языка). В сб.: "Очерки по синонимике современного русского литературного языка". Под ред. А.П. Евгеньевой. М.-Л.,1966, с.169.

³А.А. Реформатский. Введение в языкознание. Москва,1967, с.62.

⁴"On aura donc des synonymes quand deux ou plusieurs mots différents ont le même sens." S.Ullmann. Précis de sémantique française. P.,1959, p.180.

⁵Ibid., p.148.

⁶H. Mitterand. Les mots français. P.,1965, p.74-75.

qo'yilishida, N.N. Lopatnikovaning to'g'ri qayd qilishicha, to'g'risini aytganda tilda sinonimlarning mavjudligi fakti yo'qqa chiqariladi.⁷

Sinonimiklikning sof lingvistik kategoriyasini – ma'noni eng maqbul mezon deb hisoblab, nomlari keltirilgan lingvistlar qo'llanilayotgan atamalarning va eng avval, aynan ma'noning ishlab chiqilmaganligini hisobga olmaydilar. Shu sababli, V.A. Zveginsev, sinonimlarning ta'rifini leksik ma'no tushunchasining bazasida, bu leksik ma'no aniqlanmagan paytda qurish foydasizdir deganida, shak-shubhasiz haqdir.⁸

Taqqoslanayotgan leksemalarning tushunchaviy asoslarining aynan bir xilligida ularning sinonimliklari haqida shubha yuzaga kelmaydi. Tushunchaviy yaqinlik holida esa tushunchalarning qanday darajasi doirasida sinonimiya munosabatlari mumkin degan savol kelib chiqadi. Bunday turdagi aniqlashtirishni, N.N. Lopatnikovaning⁹ fikriga ko'ra, leksemalarni ham paradigmaticada, ham sintagmatikada tadqiq qilib, yetarli darajada ob'ektiv tarzda amalga oshirish mumkin.

Demak, leksemalar o'rtasidagi tushunchaviy farqlarni sintagmatika darajasida neytralizatsiyalash imkoniyati ular bildirayotgan tushunchalarning paradigmaticadagi yaqinligining o'sha darajasi haqida guvohlik beradi, u bu leksemalarni sinonimlar sifatida baholashga imkon beradi. Shu munosabat bilan sinonimlarning ta'rifi quyidagi tarzda to'g'rilanishi mumkin: "...les synonymes seraient des vocables différents pouvant éventuellement exprimer des notions identiques dans la parole et tout au moins des notions proches dans la langue – système."¹⁰

Muvjud keltirilgan ta'rifning asosida sintagmatikaga neytrallashuv mezon bilan birlashtirilgan tushunchaviy mezon yotadi. Neytralizatsiya jarayoniga murojaat sinonimlarni aniqlash protsedurasini qisman shakllantiradi hamda tadqiqotchiga sinonimik aloqalarni aniqlashning ancha ob'ektiv instrumentini beradi. Sinonimiyani o'rganishga bunday yondashuvning operativligini hisobga olib, N.N. Lopatnikova tomonidan taklif qilingan taklifni biz ishchi ta'rif sifatida qabul qilamiz, ushbu LSGdagi sinonimik munosabatlarni tahlil qilishda unga tayanamiz.

Ilmiy tahlil sinonimiya mohiyatini an'anaviy tushunishni qisqacha tasavvur qilib, bu hodisani yangicha tushunish izlanishlarini aks ettiruvchi tadqiqotlarga murojaat qilamiz. Sinonimiyaning struktur interpretatsiyasini izlab topishlar orasida eng avvalo V.A. Zveginsev va Yu.D. Apresyanning ishlari o'ziga e'tiborni qaratadi.

Sinonimiyaning sinxronik xarakterini til hodisasi sifatida faraz qilib hamda so'zning ma'nosini sinxroniyada "uning amaldagi normaning qoidalariga bo'ysundirilgan boshqa so'zlar bilan potensial birga qo'llana olish (valentlik) deya

⁷N.N. Lopatnikova, N.A. Movchovitch. *Lexicologie du français moderne*. M., 1971, p.182.

⁸V.A. Звегинцев. Кўрсатилган асар, 130-131-бетлар. Шу муносабат билан С.Х. Иоффенинг мулоҳазасини қиёсланг: "Лексик синонимия муаммоси фақат маъноларнинг таърифи назарияси яратилгандан кейингина ҳал қилиниши мумкин". Грамматическое значение и лексические синонимы. В сб.: "Лексическая синонимия", М., 1967, с.7.

⁹N.N. Lopatnikova, N.A. Movchovitch. *Lexicologie du français moderne*. M., 1971.

¹⁰Ibid., p.183.

ta'riflab, V.A. Zveginsev "sinomiyani analogik sinxron vositalar, ya'ni til taraqqiyotining ushbu bosqichida har xil so'zlarda birga qo'shib ishlatish uchun mumkinlikning aynan bir xilligi orqali aniqlash kerak"¹¹, degan xulosaga keladi.

Sinonimlarni ajratib ko'rsatishning predmet-tushunchaviy mezonini jalb qilish muallif tomonidan uning ekstralingvistik tabiati sababli asossiz deb e'lon qilinadi. Sinonimiya tushunchasining o'zi esa predmet-tushunchaviy asosda u tomondan "tilda rudimentar (o'z ahamiyatini yo'qotgan) holda mavjud bo'lgan yasama vaziyatlardan biri... sifatida talqin qilinadi. Sinxron tekislikda joylashgan va shu sababli predmet-tushunchaviy belgi bilan aslo munosabatdosh bo'lmagan, ayrim so'zlar uchun aynan bir xil so'z birikmalari, ularda so'zlar minimal distributiv modelning bo'laklari sifatida chiqadilar..."¹²

Muammoga bunday yondashuv sinonimlar safidan turli uslubiy so'zlarni butunlay chiqarib tashlaydi, buni, qolaversa, muallifning o'zi ham ko'rsatib o'tadi. Shunday qilib, sinonimologiyani to'liq muammoviy qayta orientirlanishi uchun fikr bildirib, tadqiqotchi sinonimiklikning yagona mezonini topmaydi, bu esa uning dastlabki prinsiplarining ishonchliligi va qat'iyiligiga shubha uyg'otadi.

Ushbu tanlangan mezonning asossizligi uchun V.A. Zveginsevnini asosli tanqid qilib, A.P. Yevgeneva birga qo'shib ishlatish uchun mumkinlikning aynan bir xilligi faqat sinonimlarnigina emas, balki bitta leksik-semantik yoki tematik guruhga tegishli bo'lgan rod-tur munosabatidagi so'zlarni ham xarakterlaydi, deya uqtirib o'tadi.¹³ Boshqa tomondan, birga qo'shib ishlatish uchun mumkinlikning to'liq bir xilligi sinonimlarda nisbatan kam kuzatiladi. Odatda uni mos kelishining turli darajasi hamda o'zgarishlarining bo'lishi mumkin hollari haqida so'z yuritishadi¹⁴.

Demak, birga qo'shib ishlatish uchun mumkinlikning so'zlarning semantikasi bilan hammaga ma'lum o'zaro bog'liqlik fakti absolyutga ko'tarilmasligi kerak va shuning uchunki, birga qo'shib ishlatish uchun mumkinlik – bu faqat "ma'noning ko'rsatkichi, ma'noning o'zi emas".¹⁵

So'ngra, har xil so'zlarda birga qo'shib ishlatish uchun mumkinlikning yoki distributsiyaning aynanligi sinonimik munosabatlarni aniqlashda yetarli asos bo'lib xizmat qila olmaydi. Bu faqat leksemalarning sinonimikligini tekshirishning qo'shimcha "texnik" usullaridan biridir. Sinonimik munosabatlarni aniqlashning boshqa formallashtirilgan – taqqoslanayotgan so'zlar ma'nolarining distributiv tahlili asosidagi mezon kam bo'lmagan mashhurlikka ega.

¹¹V.A. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968, с.180-181.

¹²V.A. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968, с.188.

¹³А.П. Евгеньева. Основные вопросы лексической синонимии.с.17.

¹⁴Каранг, масалан: Ю.Д. Апресян. Синонимы и синонимия, с.83; И.А. Мельчук. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл – Текст». М., 1974, с.48.

¹⁵Д. Шмелев. Очерки..., с.133.

Bu planda Yu.D. Apresyan tomonidan qiziqarli tadqiqotlar o'tkazilgan. Distributiv tahlil metodikasini qo'llab, u bir qator struktur semantik maydonlarni ajratib ko'rsatadi va tekshiradi. Distributsiyaning formulasini berilgan ro'yxatdan so'zning har bir ma'nosi uchun aniqlash muallifga quyidagi qonuniyatni aniqlashga imkon beradi: "...ma'noning barcha asosiy elementlari – uning stilistik va emotsional xarakteristikasini ham qo'shib hisoblaganda, uning distributsiyasida, ya'ni uning struktur modellarida va birga qo'shib ishlatish uchun mumkinligida yetarli darajadagi aksini topadilar"¹⁶.

Bunday so'z ma'nosining ayrim elementlari o'rtasidagi, uning distributsiyasi va chastotaligi o'rtasidagi bog'liqlik sinonimik qatorga ilovada quyidagi ko'rinishga ega: "ikkita har xil so'zlarning-sinonimlarning ma'nolarida distributsiya formulalarining mos kelishida ma'noning eng ko'p stilistik, emotsional va semantik spetsializatsiyasining material belgisi eng kam chastotalik hisoblanadi"¹⁷.

Biroq, ikkita har xil so'zlarning ma'nolarida distributsiya formulalarining mos kelishi ularning sinonimikligining belgisi sifatida boshqa ayrim sovet va fransuz lingvistlarining ishlarida ham qarab chiqiladi¹⁸. Bu metoddan foydalanishda tadqiqotchining nazaridan sinonim so'zlar o'rtasidagi barcha eng nozik farqlari tushib qoladilar, chunki distributsiyaning o'rnatilgan bir tipdagi formulalari faqat semantikadagi farqlar haqida xabar beradilar, ammo ularni ochib tashlamaydilar.

Bundan tashqari, ba'zi bir distributiv konstruksiyalarning polisemiya fakti, shuningdek ko'rsatilgan usulning barcha so'zlarning ma'nolariga birga qo'shib ishlatish uchun mumkinlikning tegishli formulasi qo'shib yozilgan maxsus lug'atning mavjud emasligi sababli, keng amaliy qo'llashning imkonsizligi shubhasizdir¹⁹. Ma'lumki, Yu.D. Apresyan, A.K. Jolkovskiy va I.A. Melchuk tomonidan ishlab chiqilayotgan eksperimental izohli-kombinator lug'at hozircha tugallanishdan uzoq. Shunday qilib, bu metodning sinonimiklikni aniqlovchi mezon sifatida qo'llashning samaradorligi, hech bo'lmaganda, lingvistik tadqiqotlarning ushbu bosqichida shubhali tuyiladi.

Ushbu semantik tilni xuddi o'sha iboraga o'tkazishlik mezonini shuning singari Yu.D. Apresyaning nomi bilan bog'liq. Uning mohiyati til belgilarining ma'nolarini ularni semantik metatil atamalarida ta'riflash yo'li bilan adekvat taqdim qilishning imkoniyatiga olib boradi. Bunday sharoitlarda o'xshash deb "semantik tilning xuddi

¹⁶Ю.Д. Апресян. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля. - В кн.: "Лексикографический сборник", вып. V, М., 1962, с.57.

¹⁷Уша жойда, 58-бет.

¹⁸Каранг, масалан: М.В. Раевский. Дистрибутивный анализ в исследовании лексических синонимов. - В кн.: "Тезисы докладов Межвузовской конференции по применению структурных и статистических методов исследования словарного состава языка". М., 1961. J.Dubois. Distribution, ensemble et marque dans le lexique. in: Cahiers de lexicologie, vol. IV, 1964, I, p.8.

¹⁹С.Г. Бережан. Теория семантических полей и синонимия, с.167.

o‘sha iborasiga” o‘tkaziladigan va soni hamda mazmuni bo‘yicha bir xil sintaktik valentlilikka ega bo‘lgan so‘zlarning ma’nolari tan olinadi²⁰.

Mavjud sinonimiyaning eng muhim jihatini ko‘rsatilgan metodika yordamida aniq va ob‘ektiv aniqlashga urinish shubha tug‘dirmaydigan qiziqish kasb etadi. Biroq tasvirlashning asosiy instrumentining – semantik metatilning – ishlab chiqilmaganligi uni sinonimiklikning o‘zgarimas mezonni sifatida qo‘llash imkoniyatini istisno qiladi.²¹

Yuqorida qayd etib o‘tilganlarga xulosa yasab, alohida qayd qilish kerakki, ishonchimiz komilki, yuqorida tasvirlangan mezonlardan eng maqbuli so‘zlarning-sinonimlarning sintagmatikada ma‘lum kontekstlarda ularning semantik farqlarini neytrallashtirishning imkoniyati bilan mustahkamlangan pragmatika bosqichidagi predmetli-tushunchaviy mazmunining umumiyliги hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. О.С. Ахманова. Указ.раб., с.91; Р.А. Будагов. Указ.раб., с.112; J.Dubois ye.a. Dictionnaire de linguistique. P.,1973, p.153; A.Rey. Sémantique et lexicographie (orientations actuelles des dictionnaires français), in Actes du X Congrès international des linguistes. II,1967, p.471. С.УЛЬМАНН. Семантические универсалии. «Новое в лингвистике». М., 1970, вып.V, с.268; X.Касарес. Введение в современную, лексикографию. М., 1958, с.83; G.Matoré. Histoire des dictionnaires français. P., 1968, p.241.
2. Р.А. Будагов. Язык, история и современность. МГУ, 1971, с.113.
3. В.В. Виноградов. Русский язык. М.,1972, с.19.
4. Ж.Дюбуа ва П.Робернинг француз тилининг изоҳли луғатлари ва “Катта Ларусс, у ерда chaud сифатининг маънолар тизими мос равишда 5, 8 ва 12 та маъноларга, froid эса - 3, 6 ва 15 та маъноларга эга.
5. А.А. Уфимцева. Типы словесных знаков. М.,1974, с.149.
6. Р.А. Будагов. К критике релятивистических теорий слова. В кн.: “Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике”. М., 1961, с.17.
7. О.С.Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М.,1957; Р.А. Будагов. Язык, история и современность. МГУ, 1971; В.В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова. В.Я., 1953, № 5; В.Г. Гак. Системность в лексике и типология лексических значений слов. В кн.: “Актуальные Тезисы докладов 3-й лингвистической конференции”. Новосибирск, 1971, ч.1; В.П. Конецкая. Принципы классификации лексических значений слова. “Ученые записки Московского пединститута”, 1956, т.93; А.А. Кунин. К вопросу о классификации основных лексических

²⁰Ю.Д. Апресян. Синонимы и синонимия, с.79.

²¹Н.Ю. Шведова. Несколько замечаний по поводу ст. Ю.Д. Апресяна “Синонимы и синонимия”. ВЯ,1970, № 3, с.38; яна қаранг: Н.З. Козелова. “Значение слова и его сочетаемость”. Л.,1975, с.22-24.

- значений слова. В кн.: “Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тезисы докладов”. М.,1971, ч.1; Ф.А. Литвин. К обоснованию принципов типологии лексических значений слова. В сб.: “Проблемы общей и романо-германской семасиологии”. Под ред. М.В. Никитина. Владимир, 1973.
8. В.В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова, с.12; А.А. Уфимцева. Опыт изучения лексики как системы. М.,1962, с.93.
9. Э.М. Медникова. Значение слова и методы его описания. М., 1974, с.137.
10. М.Б. Никитин. О формальном статусе словозначений в системе номинативных средств языка. В кн.: “Ученые записки Владимирского государственного педагогического университета, серия иностранных языков”. Владимир, 1973, том 44, вып.7, с.19-20; Е.А. Найда. Анализ значения и составление словарей. “Новое в лингвистике”, М.,1962, вып. II, с. 49.
11. G.Gougenheim. Dictionnaire fundamental de la langue française. P., 1958; A.Juilland. Frequency dictionary of French Words.1970; G.E.Van der Beke. French Word Book. New York, 1930.
12. А.А. Уфимцева. Типы словесных знаков. М.,1974, с.153.
13. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Под ред. Б.А. Серебренникова. М.,1972, с.412.
14. В.М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование. (К проблеме онтологии языка). АДД, М.,1970, с.26.